

УДК 159.922.73-058.862

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОФІЗИЧНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

Ірина Мицишин

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Дорошенка, 41, 79000 Львів, Україна*

Описано специфіку психічного розвитку, особливості формування поведінкових реакцій дітей, позбавлених батьківського піклування. Детально проаналізовано стадії та прояви “сирітської хвороби”. Важливим показником регресу розвитку є вік, в якому дитина втратила зв’язок з матір’ю. Зосереджено увагу на впливі соціальної й емоційної депривації на формування емоційної сфери, пізнавальних процесів й когнітивний розвиток дітей.

Ключові слова: соціальне сирітство, депривація, поведінкові реакції, “сирітська хвороба”.

Сучасні суспільно-економічні перетворення поряд із позитивними змінами зумовлюють велику кількість соціальних проблем й пов’язаних з ними негативних перспектив. Однією з них є виникнення нових типів сирітства й збільшення кількості чисельності цих груп. Окрім загальновідомого біологічного (природного) сирітства, сучасні педагоги та соціальні працівники поставлені перед необхідністю вивчення та пошуку найоптимальніших форм психолого-педагогічної компенсації та корекції наслідків соціального та духовного сирітства. З цього огляду дослідження особливостей та закономірностей психічного розвитку дітей-сиріт є надзвичайно важливим та актуальним.

Окреслена проблематика не знайшла широкого висвітлення у вітчизняній психолого-педагогічній науці. Певні аспекти досліджували А. Капська, Л. Галагузова, С. Мещерякова, Л. Царгородцева, И. Залисіна, Е. Смірнова, А. Пашина, Е. Рязанова та ін.

Ми ставили за мету розглянути процес соціалізації дітей, позбавлених батьківської опіки, в умовах інтернатного закладу, зокрема, специфіки емоційного, когнітивного й психічного розвитку, формування характерних моделей та поведінкових реакцій.

Затримки в психічному розвитку дітей, які виховуються без батьківської любові й опіки, виявляються вже на перших місяцях їхнього життя. Першою і найголовнішою потребою дитини є потреба в матері. Якщо

немає емоційного та особливо тісного фізичного (тактильного) зв'язку з матір'ю чи її „заступником”, що забезпечується щоденним доглядом, то це призводить до гальмування розвитку дитини. Педагоги та психологи, які вивчають проблеми сирітства, виявили, що відлучення дитини від її близьких у ранній період життя фатально впливає на подальшу її долю [5, с. 37]. Дослідники описують наслідки ізоляції дитини від матері на ранніх етапах життя.

У перший місяць розлуки піврічної дитини з матір'ю вона плаче, вимагає матері і ніби шукає особи, яка може її замінити. На другому місяці в дитини з'являються реакції втечі, вона кричить, коли хтось підходить до неї. На третій місяць дитина зникає до характерної позиції – лежання на животі, що означає відмову від будь-яких контактів зі світом. Якщо їй перешкоджають, вона може дуже довго (до трьох годин) без перерви кричати, страждає безсонням, втрачає масу. На четвертий місяць не виявляється мімічна експресія, дитина вже не кричить, лише жалібно схлипує. Загалом відлучена від матері дитина втрачає раніше набуті нею досягнення. Якщо дитина ходила, то після розлуки з мамою дитина може навіть не вміти сидіти. У дітей, поміщених в інтернатні установи, простежується витіснення з пам'яті образу матері, негативне ставлення до неї, нищення іграшок, які були придбані нею, та ін.

Без сумніву, кожен вік дитини є “невідповідним” для розлуки з батьками. Однак науковці стверджують, що найбільш драматичним з огляду психічного розвитку дитини є розрив з батьками у віці між 18 місяцями та 3 роком життя. Це вік, у якому дитина дуже сильно прив'язана до матері, дитина усвідомлює її існування, але не має почуття часу, місця, не в стані зрозуміти, що з нею трапилося. Вона беззахисна, відчуває відсутність матері і свій розпач [10, с.131].

Характерне для дітей, позбавлених батьківської опіки, відчуття браку любові до них дорослих та й між ними самими ускладнить вирішення всіх вікових завдань, які виникатимуть упродовж наступних етапів розвитку. Американський психолог А. Джерсілд вважає, що діти, які вирости поза сім'єю, нездатні до багатьох емоційних почуттів. Здатність людини любити оточуючих значною мірою залежить від того, скільки любові вона отримала в дитинстві і в якій формі вона виражалася [1, с. 38]. Є думка, що опанування мовою почуттів відбувається саме протягом перших двох років життя. Якщо дитина не засвоїть цієї “мови” у визначений період й у неї не сформується відповідні для цього психічні структури, то у більш зрілому віці їй загрожують “емоційна глухонімота” – нездатність до емоційного порозуміння з людьми, співчуття іншим і внаслідок цього неспроможність будувати тривалі емоційні зв'язки та відчувати любов.

Брак матері до дво – чи три річного віку дитини спричиняє фрустрацію та посилення станів лякливості й відповідних психічних наслідків. Незадоволення потреб безпеки, прив'язаності, емоційних контактів провокує виникнення так званої “сирітської хвороби”, яка з часом може спричинити значні фізіологічні, психічні й, зрештою, соціальні наслідки.

Виділяють три фази сирітської хвороби:

- 1) *протест*. Дитина протестує проти розриву з матір'ю криком, плачем, відмовою від їжі, з'являється порушення сну. Коли дитина стає старшою, з'являється вербальна агресія;
- 2) *розпач*. Дитина відчуває постійний страх і загрозу, завжди сумна, часто плаче, малорухлива, апатична, переважно сидить і гойдається. Після певного часу настає збайдужіння;
- 3) *відчуження, збайдужіння*. Дитина змиралася з долею і пристосувалася до оточення, її фізична, розумова та емоційна активність суттєво загальмовується [9, с.35–36].

Небезпечними наслідками відсутності материнської опіки також є емоційне збайдужіння, нездатність до тривалих почуттів, емоційне відчуження. На тлі невдалих спроб побудови емоційних зв'язків з метою пошуку для себе близької особи діти вдаються до так званої емоційної втечі.

У результаті травматичного емоційного досвіду діти набувають різноманітних реакцій:

- “нав'язування себе” – прагнення контакту з будь-якою (навіть чужою) дорослою особою;
- нетипові форми самозахисту перед почуттям осамотіння (наприклад, притискатися до землі);
- обмеження візуального контакту (втеча від погляду, раптовий плач, затуляння очей);
- непристосованість до змін (осиротіла дитина не може природним чином забезпечити потребу контакту з матір'ю, внаслідок цього формуються викривлені поведінкові реакції, а саме: відштовхування особи, яка намагається нав'язати контакт з дитиною, або ж перемінне прагнення контакту і водночас втеча від зближення) [10, с. 134].

Бідність емоційно-почуттєвої сфери дітей-сиріт надзвичайно яскраво виявляється і в процесі ігор. У них вони мають характер стереотипного повторювання завчених на заняттях дій, без емоційності й творчості. У вихованців будинку дитини стосунки часто забарвлені негативними емоціями, внаслідок чого виявляється агресивність. Під час ігор діти виявляють дуже мало ініціативності, відкритості, дружлюбності. Зацікавленість до ровесників помітно знижується, оскільки, постійно перебуваючи поряд, діти часто не зауважують одні одних, не вступають в

ігрову взаємодію, не виявляють ініціативності, не реагують на емоційні стани ровесників, що призводить до виникнення конфліктів між ними [3, с.20].

Суттєвим недоліком також є повільний темп розвитку комунікативної сфери дітей-сиріт. Формування мови в ранньому віці є основою всього психічного розвитку дитини. Якщо з якихось причин (хвороба, обмеження спілкування) мовні можливості дитини не використовуються достатньою мірою, то подальший загальний рівень розвитку починає гальмуватися [7, с. 98]. Недостатній розвиток комунікативної сфери тісно пов'язаний з відставанням пізнавальної діяльності дітей. Це виявляється в малорозвинутій допитливості, дослідницькій діяльності з предметами, яка становить основний зміст активності дитини раннього віку.

Характерною домінуючою і незадоволеною потребою дітей-сиріт є потреба турботи і прихильності з боку дорослих. За позитивних умов у дітей в процесі емоційних взаємозв'язків з близькими дорослими закладаються основи особистісної індивідуалізації й самоусвідомлення, які виявляються в їхньому позитивному самосприйнятті, життєрадісності, ініціативності, вимогливості, допитливості. У вихованців будинку дитини внаслідок недостатнього спілкування і відсутності прив'язаності не формується стійке позитивне самосприйняття та активна позиція щодо навколишнього світу. Вихованці інтернатних установ здебільшого пасивні, апатичні, з дуже низькою самооцінкою, відчуттям неповноцінності, вони живуть ніби не на своїй, а на ворожій території [6, с. 44].

Відсутність досвіду постійної взаємодії дитини з дорослим призводить до того, що діти не вчаться, як спільно працювати, як наслідувати через приклад; не чутливі до оцінення дорослого. Діти не диференціюють похвалу і докори дорослих, що ускладнює процес корекції ними власних вчинків.

Їм важко взаємодіяти з новими людьми, бо страх перед чужими закладається ще з раннього дитинства. Контакти дітей можна охарактеризувати як мляві, невпевнені, із страхом перед відчуженням, примітивні, мають головно безпосередній, тактильний характер. Таким чином діти домагаються уваги та ласки. Причина полягає в тому, що в дитячому будинку порівняно із сім'єю дитина отримує менше особистісної уваги з боку дорослих, вплив яких у дитячому будинку чи в будинку дитини є швидше адресованим до групи дітей, аніж до конкретної дитини [2, с. 20].

Однак у процесі дорослішання діти щораз менше піддаються впливу дорослих, зменшується довіра, вони більше довіряють одноліткам і піддаються їхнім впливам.

Особливою проблемою для дітей-сиріт є постійне ототожнення себе із іншими дітьми – феномен "ми." У нормальній сім'ї завжди є почуття родинного "ми", яке висвітлює приналежність до своєї сім'ї. Це дуже важлива, емоційна і моральна сила, яка розвиває у дитини почуття

захищеності й безпеки. В умовах життя дитини без батьківської опіки стихійно створюється дитбудинківське “ми” – особливий психологічний феномен. Діти охороняють одне одного в школі, на вулиці, всі разом готові відстоювати свої потреби, відмежовуються від чужих. У них особливі правила у ставленні до чужих і своїх – “дитбудинківців”. Однак у своїй групі вони дуже жорстоко можуть ставитись до однолітків чи молодших від себе. Вражає їхня агресивність, прагнення звинуватити оточуючих, невміння і небажання визнати свою провину, тобто домінування захисних форм поведінки у конфліктних ситуаціях і, відповідно, нездатність конструктивно вирішувати їх. У результаті в дітей формуються різні стереотипи поведінки: хтось ізолюється від решти, а хтось демонструє свою антисоціальну активність у девіантних проявах. Така позиція зумовлена багатьма причинами. Передусім нереалізованою потребою любові та визнання іншими, емоційно-нестабільного становища дитини без батьківської опіки.

Порівняно з вихованцями інтернатних установ діти з паталогічних родин мають сприятливіші умови для розвитку й соціалізації. Вони володіють надзвичайно цінним почуттям приналежності до місця, родини і дому. Саме наявність родинного помешкання набуває особливої ваги. Звичайно, ці чинники не компенсують браку любові, однак вони знижують почуття самотності й формують почуття приналежності, якщо не до осіб, то хоча б до місця. Власне вихованці державних установ глибоко переживають почуття самотності й покинутості, браку ідентифікації з родиною, з власним помешканням чи навіть з рутинною домашнього життя. Згідно з логікою дитячого світосприйняття, дитина, що мешкає у власному будинку, не є сиротою, у цьому вимірі вона є такою ж, як і діти, що живуть у сім'ях з батьками [8, с. 9].

У дітей-сиріт нема мотивації до навчання, немає сталих стимулів до інтелектуальних зусиль. Вони неспроможні прийняти мотивацію з далекою перспективою, їм притаманне відчуття лише теперішнього. Зовні це сприймається як занедбування шкільними обов'язками, байдужість щодо труднощів у навчанні. Така позиція може бути лише формою захисту перед проблемами, які дитина неспроможна здолати самостійно, може також формуватися байдужість щодо власного майбутнього та долі.

Учені зазначають, що у значної частини дітей, які виховуються в умовах, де немає або обмежена батьківська опіка, розвиваються специфічні типи поведінки:

- “*пригнічений тип*” характеризується пасивністю, апатичністю, станом, що зовні нагадує психічне захворювання;
- “*соціальні провокації*” характеризуються контрастними емоційними реакціями, що розвиваються внаслідок постійного проживання у закритих установах;

- “гіперактивний тип” характеризується легкістю входження в контакт, різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженими інтересом до навколишніх, що діти сприймають як гру;
- “добре пристосовані діти”. Тип, що характеризується компенсаторними проявами поведінки, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб. Для таких дітей характерна ненаситність їжею, ранні мастурбації, сексуальні зв’язки, аутичні тенденції, нарцисизм тощо [4, с.268].

Отож діти, що були позбавлені батьківської любові, мають надзвичайно бідну емоційну сферу, малий досвід переживання позитивних почуттів, що в результаті у майбутньому визначатиме домінування негативних емоцій і почуттів у ставленні до інших [5, с.38].

Отже, ізолюваність і неповноцінність середовища інтернатної установи, відсутність практичного контакту із зовнішнім світом позбавляє вихованців дитячого будинку й досвіду природного перебігу сімейного життя. Соціальна депривація здебільшого виявляється в принципово характерних й притаманних лише їм особистісних й поведінкових особливостях, що спричинятимуть значні труднощі під час входження у доросле життя.

-
1. Боули Дж. Детям – любовь и заботу // Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия: Учеб. пособие / Ред.-сост. В. С. Мухина. М., 1991.
 2. Галагузова М. Социальная педагогика. М., 1999. С. 207.
 3. Галагузова Л., Мещерякова С., Царегородцева Л. Психологические аспекты воспитания детей в домах ребенка и детских домах // Вопросы психологии, 1991. № 1.
 4. Капська А. Соціальна робота. К., 2005.
 5. Лисина М. Влияние отношений с близкими взрослыми на развитие ребенка раннего возраста // Лишенные родительского попечительства: Хрестоматия: Учеб. пособие / Ред.-сост. В. С. Мухина. М., 1991.
 6. Пашина А., Рязанова Е. Особенности эмоциональной сферы воспитанников и сотрудников детского дома // Психологический журнал. 1993. № 1. С. 35–37/
 7. Скрипченко О., Долинська В., Огороднійчук З. та ін. Вікова та педагогічна психологія. – К., 2001.
 8. Balandynowicz A. Adopcja – forma kompensacji sieroctwa społecznego //Adopcja: teoria i praktyka / Pod. red. K.Ostrowskiej. Warszawa, 1999.

9. *Gajewska G.* Elementy pedagogiki opiekuńczej oraz metodyki opieki i wychowania. Zielona Góra, 2001.
10. *Winiarska A.* Sieroctwo jako problem społeczny // Praca socjalno-opiekuńcza. Wybrane zagadnienia / Pod. red. J. Stochmiańska. Cieszyn, 1999.

THE ASPECTS OF CHILDREN'S PSYCHOPHYSICAL DEVELOPMENT WITHOUT PARENT CARE

Iryna Myshchyshyn

*Ivan Franko National University of L'viv,
Doroshenko Str., 41, UA – 79000 L'viv, Ukraine*

The paper describes the specificity of psychological development, the characteristics of children's behavior reactions forming without parent care. It analyses in details the stages and the display of "orphan illness". The main sign of the development regress is the age at which a child lost the links with the mother. The author focuses on the influence of social and emotional deprivation on the children's emotional sphere forming, their cognitive processes, and development.

Key words: social orphanage, deprivation, behavior reactions, "orphan illness".

Стаття надійшла до редколегії 25.03.2008
Прийнята до друку 20.05.2008